

літика, історична пам'ять, національна і політична свідомість, громадянство, національні інтереси. Національна ідентичність не є природним, біологічним, а духовним феноменом;

✓ національна ідентичність народжується і здійснюється у свідомості. Тому її генеза означає початок боротьби людини між етнічною та створюваною новою громадянською ідентичностями, між якими виникає суперечність. Інтегративна здатність національної ідентичності прямо залежить від співвідношення етнонаціонального і загальногромадянського змісту. Вона тим вища, чим дійовіша горизонтальна ідентифікація спільноти;

✓ стратегія держави має бути підпорядкована: завданням виховання громадянської ідентичності, яка виступає як політична форма загальнонаціональної ідентичності і є фундаментом консолідації і патріотизму; посиленню уваги держави до процесів політичної соціалізації; забезпеченню правової основи для ліквідації відчуження людини від влади і навпаки; вирішенню проблеми самоідентифікації нації як суверенної держави; відмовленню від меншовартості в українській свідомості, нечіткого уявлення про власні інтереси і вибір пріоритетів; виробленню хотіння бути нацією;

✓ національні ідентичності використовуються політичною елітою у боротьбі за владу і власність. Одночасно слід ліквідувати кризовий синдром ідентичності, який обертається для індивіда відчуттям душевної спустошеності, ціннісною порожнечою, для суспільства зникненням консолідуючих начал, розмиванням соціуму, як певної цілісності;

✓ невирішеними проблемами, що стосується феномена етнічної і національної ідентичності, є: не вироблені нові методологічні засади дослідження процесів етнооб'єднання (або деякі західні теорії, на які спираються вітчизняні вчені, не відповідають сучасним етнічним і політичним процесам, існуючим в Україні); не розроблена методика етнополітичних, соціологічних досліджень з урахуванням специфіки етнонаціона-

льної ідентичності, їх рухливості, об'єктивності і суб'єктивності, особливостей ознаків.

Аналіз етнічної і національної ідентичності здійснюється характеристиками, які являють собою таку типологію, як: етнокультурний, політичний і національний процес; ідентифікаційні ознаки і інтегруючі чинники; світоглядна парадигма; історичний, етнокультурний та етнодержавницький досвід та інше. На все потрібен вітчизняний погляд, своя джерелова база, на ґрунті якої буде вироблятися етнонаціональна ідентичність і консолідуватися нація-держава.

¹Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду / За ред. Ю.Римаренка. – К., 2000. – С.29; ²Гаврилюк Н. Проблеми нації і етнонаціональних відносин у суспільно-політичній спадщині І. Франка // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С.781; ³Римаренко С. Самовизначення особи, нації, держави. – К., 1999; ⁴Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. – К., 2002; ⁵Стеліко М.Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи / філософсько-методологічний аналіз / – К., 1998. – С.46; ⁶Етнонаціональний розвиток України: Терміни, визначення, персоналії / Відповід. ред. Римаренко Ю., Курас І. – К., 1993. – С.244; ⁷Шульга Н.А. Етніческая самоидентификация личности. – К., 1996. – С.87–88; ⁸Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. – К., 1998. – С.94; ⁹Старосольський В. Теорія нації. – Відень, 1999. – С.48; ¹⁰Кухта Б. Основи політичної науки. – Львів, 1997. – С.295; ¹¹Картунов О. Нація і людство // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С.124; ¹²Обушин М. Націотворення в умовах розбудови української держави // Етнос і нація: проблеми ідентичності. – К., 1998. – С.186; ¹³Касьянов Г. Теорія нації та націоналізму. – К., 1999. – С.260; ¹⁴Римаренко Ю. Українська політична нація / концепція // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – С.631; ¹⁵Кресіна І.О. Українська національна свідомість: природа, особливості, складники // Етнос. Нація. Держава. – С.239; ¹⁶Литвин В. Європа чи Євразія? // Голос України. – 2003. – 20 червня; ¹⁷Чижевський Б. Історична пам'ять – заперука демократичності суспільства // Освіта України, 1999. – 22 грудня; ¹⁸Римаренко С. Самовизначення особи, нації, держави. – С.66; ¹⁹Лилинський В. Листи до братів-хліборобів. – Відень, 1926. – С.57; ²⁰Скокова Л.Г. Соціокультурні ідентифікації населення України // Соціологічна наука і освіта в Україні: збірник наукових праць. – Вип.1 / Укладач В.І.Судаков, М.В.Туленков. – К., 2000. – С.249–250; ²¹Стеліко М.Т. Громадяни чи піддані: самоідентифікаційні практики населення України // Україна – 2002. Моніторинг соціальних змін / За ред. В.Ворони, М.Шульги. – К., 2002. – С.199.

Надійшла до редколегії 12.04.2005

Л.М. Мельник, асп.

ІДЕЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕЛІТИ У ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДАХ П.КУЛІША

У статті подано політологічний аналіз ідей національної еліти у творчій спадщині П.Куліша.

This article about political analysis of national elite's ideas in creative inheritance P.Kulish's.

Важливим етапом розвитку політичних теорій в Україні було XIX століття, особливо його друга половина. У цей час виникає в Україні багато різних політичних течій, які втілювали собою складну гаму суспільно-політичних відносин, різноманітних вподобань та політичних намірів. В кінці 40–х років XIX століття в Києві створюється Слов'янське товариство св. Кирила і Мефодія, більш відоме в літературі під назвою Кирило-Мефодіївське товариство, що проіснувало, за оцінками істориків, не більше аніж п'ятнадцять місяців. Його засновниками були чиновник канцелярії генерал-губернатора М.Гулак, ад'юнкт Київського університету М.Костомаров та студент цього ж університету М.Білозерський. Згодом до них приєдналися поет Т.Шевченко, вчителі Д.Пильчиков та П.Куліш. Щодо участі П.Куліша в діяльності Кирило-Мефодіївського братства, були сумніви у дослідників його життя. Один із дослідників творчості письменника – І.Житецький спираючись на слова самого письменника про те, що його і Шевченка "не прийнято в таємне товариство задля того, що ми і самі по собі працювали для слов'янської й української свободи, а тим часом, на випадок іге-

моністського гонення до нас ніхто не причепиться"¹. Далі він звертає увагу на безпідставність Кулішевих заяв і стверджував "в дійсності, як Шевченко, Куліш був одним із основоположників з Кирило-Мефодіївського братства, оскільки цей гурт однодумливих людей можна вважати таємним товариством, і оскільки можна рахувати його членами Костомарова, Гулака, Білозерського, Навроцького та інших"². Також збереглися матеріали і листи, які підтверджують зв'язок П.Куліша з членами товариства. В одному із листів письменник писав М.Гулаку про співпрацю "В мені ви знайдете тут (в Петербурзі) саму найвірнішу вам людину і з'єднавши наші сили, ми з вами багато чого здійснимо"³.

Великий вплив на розвиток політичної думки України мали ідеї Пантелеймона Куліша, а Кирило-Мефодіївське товариство було своєрідним поштовхом, початком активної діяльності вченого на ниві культурно-політичного руху. У своїх творах П. Куліш неодноразово торкається проблем формування національної еліти, що особливо актуально для України, яка зазнала величезних згубних дій цілеспрямованої політики країн-окупантів по викоріненню національної еліти. Дана

стаття ставить за мету дослідження ідей національної еліти у творчості вітчизняного мислителя та надання політологічного аналізу його поглядів на національну еліту, її характер, принципи формування. Важливо зазначити, що термін "еліта" не застосовувався широко в суспільних науках до початку ХХ століття на Україні, натомість вживали "панство", "інтелігенція".

Дослідження суспільно-політичних поглядів П.Куліша мали місце у працях: Д.Донцова, М.Драгоманова, К.Зерова, В.Петрова, Є.Кирилюка, В.Базилевського, І.Житецького та інших вітчизняних науковців. Однак теоретична спадщина П.Куліша з точки зору аналізу становлення ідей національної еліти є недостатньо вивченою.

У творчості мислителя дослідники виділяють декілька періодів: "козакофільський", "москвофільський", "полонофільський" та "туркофільський". На думку вчених, які вивчали його творчість, ідейно-політичні позиції письменника першого "козакофільського" періоду (до розгрому Кирило-Мефодіївського товариства) значною мірою формуються під впливом ранніх поезій Т.Шевченка, який в своїх творах ідеалізував козацтво. П.Куліш казав навіть, що Шевченко "національний пророк", "а сяйво Духа його було чимось надприродним"⁴. Багато що ріднило Куліша і Шевченка, передусім – вболівання за долю рідного народу, в ім'я соціального і національного визволення для якого так натхненно трудилися ці подвижники духу, з тією тільки різницею, що революційний демократ Шевченко обстоював ідею бунтарства, неминучої розплати за знуцання над простолюдом, ідею революції, посилаючи прокльони на голови злоторварим, а Куліш застерігав від кровопролиття.

Оспівуючи козацьке минуле П.Куліш особливо наголошує на демократизмі козацтва, його прагненні до соціальної рівності, вважаючи, що саме це є тією засадою яка визначає роль української нації у світовій історії. У епілозі до поеми "Кумейки" можна прослідкувати позицію вченого щодо безелітності української нації:

Нехай буде, нехай буде,
Коли божа воля,
Щоб росла в боях кривавих
Українська доля!

Нехай знають на всім світі,
Як ми погубили
І, гинучи, свою правду
Кров'ю записали.
Записали – прочитають
Неписьменні люде,
Що суду із шляхетством
В нас згоди не буде.

Поки Рось зоветься Россю,
Дніпро в море летється,
Поти серце українське
З панським не живеється"⁵.

Якщо П.Куліш в 40–60-ті роки вніс і свою частку в романтичне уславлення козацької героїки, то в наступні десятиліття, після скрупульозного вивчення історико-архівних матеріалів, він змінив свої погляди на історію України та українського козацтва. Що й казати, П.Куліш був одним із перших, хто доходив до першоджерел, хто відходив від ідеалізованих стереотипів сприйняття історичного минулого, хоча й сам, не раз потрапляв у полон історичних схем і домінуючих в польській історіографії концепцій.

В праці "Книга о ділах народу українського і славного війська козацького запорізького", ним був даний ана-

ліз прояву соціального відчуження. Вчений робить висновки: "Одні були пригнічені до крайнощів злою долею і незнаючі правди людьми опустили не просвічені голови, втратили гордість, забули про славу імені свого, придавилися до худоби, безтолковим і уподобилися їм. Другі, негідно задовольняються дарами землі, а бідні духом, перетворилися в куцохвостих німців і французів, назвали своїх земляків мужиками і хохлами, стали їх відчувати."⁶ Історичний роман "Чорна рада. Хроніка 1663 р.", написаний П.Кулішем, правдиво відтворив соціальні суперечності на Україні після переможної визвольної війни і здобуття автономії: між поміщиками і селянами, шляхтою і міщанами, міщанами і козаками, козаками й селянами, запорожцями та городовими козаками, старшиною і рядовим козацтвом. Одним із наслідків цих суперечностей і стала "чорна рада", в якій взяла участь народні низи – "чернь".

Однак не ідеалізує він і козацьку старшину. У своїй роботі "Записки о Южной Руси" мислитель показує, що козацька еліта діє лише в особистих інтересах, а не на благо народу і це веде до руйнування нації як єдиного цілого. "Якби Гетьманщина трималась на спільному благу Малоросійського населення, вона була б значно довговічнішою; так як міцно стоїть громадянське суспільство, якого всі представники живуть рівно усвідомленими, рівно дорогими інтересами для кожного. Тут, проти, прагнення старшин зовсім розходилися з користями народу, і оскільки кожен з вищих діяв для себе і ніхто для суспільства, то Малоросіяни природно пригнічували одне одного, пригнічували хто кого міг і довели врешті край до повного безладу. Охоронці старих форм громадянства самі на кожному кроці знищували їх своїми неправдами, і втратили нарешті саму ідею спільних інтересів. Всі інтереси їх обмежувались особистими вигодами і перевагами; ідея нації зникла; утворилися тільки родини і зв'язки. Користуючись знатною кривістю і спираючись на багатство, пани Малоросійські зробились, щодо дрібних власників і простолюду, чимось на кшталт феодалних баронів; і не тільки знатний з простолюдином, а й пан з паном дозволяв собі і мав можливість зробити саме волаюче насилля"⁷. Козацька еліта, на думку мислителя, навіть і не думала ставити собі за мету забезпечення добробуту українського народу, ті козаки, які ставали вищими по рангу, діяли всупереч українському суспільству, використовуючи владу у власних цілях". Про народ, його добробут і його людських прав не було ніякого по мислення у самих освічених людей того часу. Все, що стояло вище простолюдинів, дивилось на них як на джерело збагачення, і що тільки допускалося хитро мереженими юридичними формами, чи могло пройти безкарно, все вважалось законним у тогочасній громадській думці"⁸. Куліш свідомо деідеалізував козацьчину, він започаткував критичний погляд на історичне минуле України і, зрозуміло, цим замахнувся на стереотипні уявлення, які побутували серед тогочасної громади.

Зокрема Д.Донцов у роботі "Дві літератури нашої доби" зазначав: "Для П.Куліша – не було в козаків ні змагання до волі, ні поняття честі, ні лицарства. Воля їх – це було шарпання чужих маєтків, честь – "людей души, а лицарство – християнську кров річками лити". Негуючи Шевченка за ідеалізування того лицарства він гудить і "прежнього" себе самого, і всіх подібних поетів, які пишались "розбишацькими ділами" козацтва, замість славити просвітну і культурну працю"⁹. Засуджував деякі його твори й Іван Франко.

Тим часом М. Драгоманов зумів побачити у його поглядах прояв більш реалістичного, ніж доти, підходу до зображення козаччини: "Безспірно, добродій Куліш пересолив і наговорив багато зовсім чудного, та все-таки зміна його поглядів свідчить, по крайній мірі, про те, що настав уже час, коли не можна цінити історію нашої України з погляду одного тільки національного, а надто перемішаного з православним..."¹⁰. І далі Михайло Драгоманов зазначав, що необхідно осмислити історію та культуру України в європейському контексті, з орієнтацією на вселюдські цінності. "Тільки таким же способом можна оказати правдивий суд і почасти над нашим козацтвом, – над його вартістю й хибами, над причинами його смерті... і над тим, що воно залишило по собі цінного в нашому народі, котре може ще дати свій плід, а що в ньому є такого, котре треба просто здати в "архів" і признати навіть шкодливим для поступу"¹¹.

Засуджує мислитель козацьку старшину і за те, що вона у своїй більшості зрадила кращі ідеали свого народу, відцуралась рідної мови не дбала за розвиток вітчизняної культури: "Тільки ж бо наші пани, що постали на Україні з нових народних дуків, дбали не про те, як би рідну мову підняти до научної чи хоть громадянської поваги, а про те, як би приподобитись до своїх приятелів, панів московських... Так само, як і в поєднанні з Польщею, нікому було в нас запровадити народну мову в школу, нікому звести на церковну амбону, нікому посадити її на судовій трибуні. Соромились розмовляти нею серед людей великосвітніх; погорджували тисячолічним предківським словом у печатнях"¹².

Однак П. Куліш не втрачає надії на сформування "справжньої" національної еліти. На його думку, за певних обставин, вона може повернутись обличчям до власного народу і виконати своє історичне призначення. Втрачена гордість козацької еліти, яка потоплена в "іноземному чаді", може відродитись коли українці, "звернувшись до своєї старовини, до своїх пісень і до своєї багатой і гарної мови, докажуть народам, що недаремно, їх діди гриміли славою по всьому світі і недаремно залишили їм гучні свої пісні і багате слово"¹³. На думку митця, українська інтелігенція не повинна брати зразки із вчинків козацької старшини, а сягаючи вглиб історії Куліш знаходить свій ідеал у правлінні князів Київської Русі: "Уставши з попелів козацької руїни, кликнумо до синів слов'янської родини..."¹⁴, так як вони на відміну від козацтва не руйнували, а розбудовували національну культуру:

"Великі ж тим були, що, сидя на престолі,
Науку і талант над значність перекладали.
Мов той ратай, зерно насущне сіє в полі,
Так школами вони все царство засівали

І, школи сіючи, на диких не дивились,
Що звали новину в науці недовірством,
З дурними бунтами хоробрим серцем бились,
Боролись день у день із нашим древнім звірством..."¹⁵.

П. Куліш усвідомлював, що для пропаганди своїх ідей, а головне – поширення знань – від етнографічних, історичних праць до літературно-критичних розвідок, – необхідна трибуна, потрібний журнал. Спочатку цензура відмовляє йому, і він видає альманах "Хата". Згодом бере участь в організації журналу "Основа", в якому працює самовіддано, передусім як літературний редактор, автор численних праць та наполягає, на тому, щоб журнал "Основа" друкував статті не лише українською мовою а й російською, гадаючи, що таким чином вда-

ється розбудити національну свідомість тих, хто втратив мовний зв'язок зі своєю нацією і залучити їх набір української справи. У листі до М. Костомарова він зазначає про те, що необхідно насамперед займатися просвітою саме соціальної верхівки українського суспільства, яка потім буде доносити в своїх творах "українське слово" до народу. У "Зазивному листі до української інтелігенції" П. Куліш закликає народ України забути класове розмежування в ім'я збереження рідної мови: "До гурту ж, небожата, і великі, й малі! До гурту, паненята з мужичатами! До гурту рятувати святе наслідде – слово! Воно-бо – скарбіння нашого духа. Воно – великий завіт незазваної нашої предківщини. Воно – правдиве пророкування нашої будучини"¹⁶. Мислитель вірив, що слово має велику живлющу силу, здатну зростити могутнє дерево української національної культури: "Що стосується розвитку, а не стояння, то він здійснюється в діях, а потім (особливо за кращих зовнішніх обставин) перейде до народу. Наші письменники своїми вченими і поетичними працями багатьох примусили подумати, як би врятувати те, що вціліло. І література малоросійська, якою вона є до цього часу, повинна продовжуватись своїм порядком для освічених невігласів, а для неграмотних невігласів треба писати підручники настановні – практичні книжки і по можливості зводити школи..."¹⁷ У творчості пізнього Куліша помітно відбилися раціоналістичні ідеї Б. Спінози, предтечі Просвітництва (про ознайомлення українського письменника з його працями найпромовистіше свідчить епіграф з твору Спінози до "Зазивного листа до української інтелігенції" і апеляції в тексті листа до "філософії природовідання"). Нідерландський філософ XVII століття повчав, що людина тільки тоді зможе стати щасливою, коли пізній всесвітній закон вільного, гармонійного розвитку всього сущого і згідно з ним діятиме. Більш того, Панталеймон Олександрович глибоко усвідомлював, що без розбудовування національної культури, неможливо сформувати "справжню" політичну еліту і в свою чергу, без якої важко виробити й елементарні форми державності. Звідси його послідовна подвижницька культурно-просвітня діяльність, постійні компроміси з самодержавством, а також пошуки легальних форм у справі розвитку українського слова, спроби об'єднати навколо ідеї культурної цивілізації українського народу багатих і бідних, українську аристократію і темну "чернь". Недаремно у вірші "Піонер" він пише про себе:

"Я не поет, і не історик, ні
Я – піонер з сокирою важкою:
Терен колючий в рідній стороні
Вирубую трудящою рукою,
Не раз кроплю свою роботу й кров'ю,
Да весело так поратись мені..."¹⁸.

Саме з метою підвищення загального освітнього рівня населення він видає широко популярні "метелики" – дешеві книжечки серії "Сільська бібліотека" (1860–1862). З великим бажанням дійти до найширших мас українським словом, зумовлена його багаторічна праця над перекладом "Біблії", творів світової літератури: Й. Гете, В. Скота, Дж. Байрона, В. Шекспіра. Мислитель плевав надію піднести в очах народу авторитет предківської мови як придатної для культурного поступу. Саме культурний поступ, на думку письменника здатен зробити свій народ щасливим на противагу насильству:

"Брати забудьмо давні чвари
Та засвіtimo світло вкупі,
Щоб хижак не пирували,
Як звір вночі на людським трупі

Шкода мечем нам воювати:
 Бо дика сила силу дику
 Єхидно стане викликати
 Серед торжественного крику..."¹⁹.

П.Куліш наголошує на тому, що формування власної політичної еліти, національної свідомості, та пов'язана з цим культурницька робота є дуже довгою справою. У листі до М.Карачаєвської-Вовківни 7 липня 1892 року він зазначає: "Підождемо ще з сотняк років, покіль не-вмируща жизнь визове на Божий світ правду слова і діла. А поки що, працюймо, знані і незнані земляки, як і працювали! Кожна бо справа мусить заслужити своє право між людьми живими і ненародженими: а ми нація, чим її заслуговуємо?"²⁰. Мислитель часто замислювався над тим, хто продовжить його справу збираючи колосок до колосочка, збагачувати скарбівню рідного народу. А таких, на жаль, було мало... Великих надій на українську інтелігенцію Куліш не покладав. Ще в січні 1862 року у листі до Ганни фон Рентель він писав: "Кращого від українців в ідеї нема нічого, але в дійсності я не відчуваю до представників українізму особливої пошани. Небагато в нас людей гідних, решта – дурноляпи, можливо, більш шкідливі, ніж корисні для розповсюдження в суспільстві рятівної для майбутнього української ідеї"²¹. Більше було балакунів, ревнителів української справи на словах, а не на ділі, ніж тих, хто ладен був покласти на свої плечі цю примусову від усвідомленого обов'язку справу. Ось чому П.Куліш, шукаючи молоді, здорові сили, звертав свій погляд на Галичину, де побачив активний духовний розвій, туди він посилав свою "Крашанку русинам і полякам на Великдень 1882 року" в надії залучити до спільної культурницької діяльності українських і польських інтелігентів. Він друкується у львівських журналах, листується з діячами культури, часто буває у Львові, живе там, бере участь в організації журналу "Правда", намагається примирити українську і польську інтелігенцію в ім'я культурно-освітнього і громадського співробітництва. Та цей, як називав його І.Франко, "духовний керманіч "Правди"²², не зміг своєю "Крашанкою русинам і полякам на Великдень 1882 року"²³ втихомирити пристрасті та ідейні суперечності львівської інтелігенції, бо там пам'яталася його чиновницька місія у Варшаві (після поразки в 1863 році польського повстання прийняв запропоновану йому посаду чиновника у Варшаві), та й духовна атмосфера в Галичині була суперечливою, не могли вони погодитись із твердженням культурника про, те що козацькі повстання і війни проти шляхти, то виступи "руїників" проти "культурників" і що добиватись національної незалежності України від Речі Посполитої потрібно мирним шляхом, тобто просвітою мас.

П.Куліш знаходить деякі позитивні риси у російській еліті, саме тому він і закликає українську інтелігенцію брати приклад у росіян, так як на його думку, вони вміють пожертвувати власним заради загального, чого так бракує нашій соціальній верхівці. Адже, на думку письменника, без "справжньої" національної еліти, яка діятиме на благо свого народу, Україна ніколи не буде мати власного дому.

Український народ звик до категоричності суджень, а головне – до однозначних присудів, йому миліша одноплощинність, а суперечливість лякає і обурює. П.Куліш – суперечлива постать в історії вітчизняної політичної думки, але його помилки аж ніяк не повинні перекреслювати його достоїнства, усе позитивне в його творчості. На думку, В.Петрова, П.Куліш завжди був резонер, а тому іноді й прихильник педантичної абстра-

ктності, він був ідеологом, людина системи й розрахунків, людина формул і тез. Але ця оцінка надто категорична! Маргінальність Кулішевої особистості зумовлена тогочасною дійсністю, яка й спонукала його піднятися над цим суперечливим світом класових пристрастей, політичних орієнтацій, культурологічних спрямувань і прагнути загальнолюдських духовних цінностей.

Тому то саме так, ще в 1925 році М.Хвильовий писав до М.Зерова про П.Куліша: "Що ж до науки, до політики й культури в широкому розумінні цього слова, то тут більшого за Куліша я не бачу. Здається, тільки він один маячить світлою плямою з темного минулого. Тільки його можна вважати за справжнього європейця, за ту людину, яка наблизилась до типу західного інтелігента"²⁴.

П.Куліш вірив, що його зрозуміють нащадки, пізнав благородство його трудів і замірів Україна. У вірші "На чужій чужині" він писав:

"Не забудеш мене, поки віку твого, моя нене Вкраїно,

Поки мова твоя голосна у піснях, як срібло чисте, дзвонить:

На що глянеш, усюди згадаєш твого бідолашного сина;

Туподумство людське, моя нене, від тебе його не заслонить"²⁵.

Головне ж полягає у тому, що визначальним стимулом власної подвижницької праці письменник завжди вважав збереження національних традицій, розвиток української мови й культури, утвердження почуття національної самосвідомості, наповнення духовного арсеналу нації культурними здобутками світової цивілізації. Він засуджував національне безпам'ятство і "сліпе" уславлення свого історичного минулого, висміював недоугість української шляхти, виступав проти соціального і національного гноблення, закликав до морального самовдосконалення і духовного очищення. П.Куліш намагався залучити пана й мужика під знамена просвітительських і християнських ідеалів братолобства, вимріюючи той час, коли пан із мужиком навіки побрататиметься.

Політичні погляди видатного письменника не пройшли осторонь вітчизняної політичної думки. Сучасна національна еліта будується по суті за тими принципами, що пропагував свого часу мислитель.

¹Житецький І. П.О.Куліш про Кирило-Методіївське товариство. – К., 1997 – С.2; ²Там само. – С.2; ³Дорошкевич Д. Шевченко в приватному листуванні. – К., 1926. – С.371; ⁴Куліш П.О. Історичне оповідання // Куліш П.О. Твори в двох томах. Т.1.– К., 1994. – С.364; ⁵Куліш П.О. Кумейки (1637рік) // Куліш П. Твори в двох томах. Т.1. – К., 1989. – С.37–38; ⁶Кирило-Методіївське товариство: У 3–х т.т. – К., 1990. – Т.2. – С.66–67; ⁷Куліш П. Записки о Южной Руси. – К., 1994. – С.171–172; ⁸Там само. – С.174; ⁹Донцов Д. Дві літератури нашої доби. – Торонто, 1958. – С.13; ¹⁰Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2–х т. – Т.2. – К., 1970 – С.348; ¹¹Там само. – С.348; ¹²Куліш П.О. Зазивний лист до української інтелігенції // Куліш П.О. Твори в двох томах. – Т.1. – К., 1994. – С.402–403; ¹³Кирило-Методіївське товариство: У 3–х т.т. – К., 1990. – Т.2. – С.66–67; ¹⁴Куліш П.О. Двоє предків // Куліш П.О. Твори в двох томах. Т.1. – К., 1994. – С.416; ¹⁵Куліш П.О. Двоє предків // Куліш П.О. Твори в двох томах. Т.1. – К., 1994. – С.416; ¹⁶Куліш П.О. Зазивний лист до української інтелігенції // Куліш П.О. Твори в двох томах. – Т.1. – К., 1994. – С.410; ¹⁷Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / Ред. Ю.Луцького. – Нью-Йорк – Торонто, 1984. – С.267; ¹⁸Куліш П.О. Піонер // Куліш П.О. Твори в двох томах. – Т.1. – К., 1994. – С.448; ¹⁹Епілог // Куліш П.О. Твори в двох томах. – Т.1.– К., 1994. – С.399; ²⁰Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / Ред. Ю. Луцького. – Нью-Йорк – Торонто, 1984. – С.270; ²¹Там само. – С.45; ²²Франко І. Зібр. Творів: У 50–ти т. – К., 1981. – Т.31. – С.334; ²³Там само. – С.334; ²⁴Хвильовий М. Думки про течії. – Харків, 1926. – С.53; ²⁵Куліш П.О. На чужій чужині // Куліш П.О. Твори в двох томах. Т.1. – К., 1994. – С.481.